

Paleolitska mati boginja: dejstvo ali fikcija?*

Od leta 1864 je bilo po vsej Evropi odkritih okrog dvesto izrezljanih figuric iz paleolitskega obdobja (Abramova, 1967: 88), ki so bile identificirane kot upodobitve človeka (Rice, 1981: 402). Skozi celotno 20. stoletje so bile vir velikanskega zanimanja prazgodovinarjev in mnogih drugih, ki v teh majhnih kipcih vidijo glavni ključ do verovanj in običajev prvih Evropejcev naše lastne vrste. Pojavila se je popularna ideja, da so bili namenjeni reprezentaciji panevropskega ženskega božanstva, velike matere boginje pozne ledene dobe (na primer Ucko, 1968: xv).

Nekaj zgodnjih najdb v renici predstavlja nesporne modele žensk, debele, gole, z ogromnimi prsmi, obilnimi trebuh, mogočnimi zadnjicami in stegni; najbolj znana je tako imenovana Willendorfska Venera. To najdbo, odkrito v Avstriji leta 1908 (Delporte, 1979: 137), popularno sprejemajo kot arhetip cele zbirke: ob višini 11 cm je, kot vse druge, tako majhna, da jo je mogoče držati v dlani (Abramova, 1967: 70). Njene drobne ročice so prekrižane čez prsi, njene noge so priostrene. Njena glava je prekrita z obroči ali gubami in nima obraznih potez.

Večina figuric je izdelanih iz slonovine ali mehkega kamna, nekatere kažejo ostanke rdečega barvanja (Bahn in Vertut, 1988: 84). Večina jih je verjetno starejša od 20.000 let in zelo verjetno je, da so jih iz neobstoječih materialov izdelovali celo pred letom 31.000 pr. n. št., to je pred datacijo najstarejše poznane figurice (Bednarik, 1989: 121).

Po dosedanjih dokazih so ti predmeti prvi ohranjeni poskusi upodobitve človeškega telesa. Njihovo splošno privlačnost dobro

** Članek je v angleškem jeziku izšel v zborniku Reader in Gender Archaeology (ur. Kelley Hays-Gilpin in David Whitley), Routledge 1998. Pamela Russell je profesorica na University of Auckland, Nova Zelandija.*

izkazuje obilje literature, ki jih opisuje, povezuje in primerja z drugimi izrezljanimi kipci s pozno neolitskih najdišč – najdišč, za katera njihovi izkopavalci verjamejo, da odsevajo obstoj čaščenja boginje in z njo povezanega kulta plodnosti (Ucko, 1968: 410).

Morda lahko razumemo vpliv upodobitev golih žensk na moške iz sramežljive viktorijanske dobe – saj so bili seveda moški tisti, ki so odkrivali te očarljive predmete, razvijali teorije o zgodnjih družbenih običajih in jih objavljali za sodobnike, prav tako moške.

Leta 1903 je Saloman Reinach predstavil novo teorijo o paleolitski lovski magiji – teorijo, ki je bila široko sprejeta in ki se je hitro razvila v idejo, da je bila religija v pozni ledeni dobi posvečena okrog kultu živalske in človeške plodnosti in povezana s figuricami (James, 1959: 13–17). Arheologija se je razcvetela v poznem 19. stoletju in že klasični arheologi so neolitske kipce identificirali kot upodobitve prazgodovinske boginje plodnosti (Ucko, 1968: 409). Obudili so teorije švicarskega odvetnika Johanna Bachofena, ki je v predavanju v Stuttgartu leta 1856 predstavil teze o obstoju prazgodovinskega matriarhata in kulta ženskega božanstva, zemljo ali mater boginjo (Hays, 1958: 60–1; Lowie, 1937: 40–3).

Raziskovalci so v novem stoletju razmišljali o njej kot o temeljnem simbolu matere, plodnem bitju brez obraza, ki zagotavlja stalen dotok ljudi in živali. Kot je nekdo zapisal:

Ideal ženske je bil izmišljen kot stroj za rojevanje in prehranjevalni obrat z velikanskimi prsmi ... in z enako velikanskim, skoraj kroglastim obsegom trebuha in bokov, zmožnim ščititi prostorno, udobno maternico.

Ženski kipci so bili razumljeni kot izraz nujnosti reprodukcije v zgodnjih časih, kot “obsesivna potreba moškega po ženskah, ki bi mu rodile veliko otrok” (Berenguer, 1973: 51–2).

Čeprav so prazgodovinarji zgodnjega 20. stoletja tolmačili mater boginjo kot pomembno božanstvo, pa to ni vplivalo na njihove ocene o položaju paleolitskih žensk na splošno. Njihovo tolmačenje je kvečjemu potrevalo pogled, da so bile ženske preprosto proizvajalke otrok in uporabne zaradi sposobnosti v gospodinjski sferi.

Ta pogled se je ohranil vsaj do šestdesetih let 20. stoletja, morda celo dlje. Reinachov članek je spodbudil mnoge domiselne teorije o lovski magiji in privedel, navkljub Bachofenu, do vizije moško orientiranega religioznega sistema ter boginje, na katero so se lovci obračali po pomoč pri svojih lastnih opravilih. Religija in umetnost (vključno z izdelavo kipcev) sta bili videni kot pomemben vidik paleolitskega življenja, v katerem pa so sodelovali zgolj moški.

Kipci, opisani kot simboli “plodnosti, prokreacije in življenja” (Guilaine, 1986: 48), naj bi zaradi “nabreklih maternic in bogatih oblin” (Bowra, 1962: 10) dokazovali, da so bile prazgodovinske ženske “pasivne, noseče hraniteljice ..., obravnavane kot boginje v tedanjem kultu plodnosti” (Julien, 1986: 30). Kot dokaz, da je bil

patriarhat "prvobiten pogoj človeške rase" (Maine, cit. Bamberger, 1974: 264), pa so navajali besede iz biblije.

Figurice so pogosto sprejemali kot erotične objekte – za moške, kajpak (na primer Luquet, 1930: 109–11). Erotika v umetnosti, pravi arheolog, "je bila neizbežno povezana z moškim nagonom in željo" (Mellaart, 1967: 202). To je bila umetnost "moških za moške", ki predstavlja "ravno linijo od ledene dobe do Rodina in playboyjevih zajčic današnjih dni" (Kurtén, 1986: 113–14). Raziskovalci so bili gostobesedni: "Ženska je pomenila Vrata v življenje ... objekt poželenja; čustva [moških] so se vrtela okrog teh dveh polov" (Laver, 1948: 2, cit. Seltman, 1957: 20).

Nekateri pisci so izpostavili poudarjene seksualne značilnosti (na primer Childe, 1958: 21) in seksualno vabeče drže, ki so jih zaznali na kipcih (Guthrie, 1984: 63–8), nekateri pa so celo verjeli, da njihova oblika kaže, kako zelo so si paleolitske ženske prizadevale ustreči moškim: "Te figurice kažejo," pravi Seltman, "kaj se je moškim, ki so jih izdelovali, zdelo zanimivo in poželjivo ... ženska pa se fizično hitro odzove občudovanju moškega." (Seltman, 1957: 19) – Domnevno s pretirano ješčnostjo, vendar pa avtor ni povsem jasen.

Bilo je in je še vedno splošno sprejeto, da večina kipcev predstavlja noseče ženske. Ardrey opisuje Frau Willendorf kot "visoko nosečo" (1976: 165). Drugim se zdijo tik pred porodom (Duhard, 1987: 162), tik po porodu (Michiels, 1926: 53) ali ko so porod že nič kolikokrat prestale (Berenguer, 1973: 51). Identificirali so steatopigijo in jo povezali z Darwinovim odkritjem, da so hotentoške ženske nagnjene k velikim zadnjicam, kar imajo hotentoški moški za zelo privlačno (1901: 881). Stališča za steatopigijo in proti pri paleolitskih ženskah na osnovi kipcev so bila burno obravnavana (glej, na primer Atgier, 1912: 711; Regnault, 1912: 35–6).

Šestdeseta leta so prinesla "osvoboditev žensk". V zahodnem svetu so se začele čutiti feministične ideje, pojavila se je nova vrsta antropološke literature, ki je rasla po obsegu in vztrajnosti. Ženske, ki so vstopale v akademske poklice, so začele dvomiti v nekatere raziskovalne metode in sklepe svojih mentorjev.

Mnogo žensk je, besnih spričo moškega šovinizma, očitnega v literaturi iz predhodnih desetletij, v objavah začelo izražati nejevoljo do pristranskosti, ki so jo jasno prepoznavale. Kako je mogoče, so se spraševale, da lahko raziskovalci še dalje verujejo, da so paleolitske ženske v življenju teh zgodnjih nabiralcev in lovcev igrale tako podrejeno vlogo, da so bile zgolj seksualni objekti v užitek in uporabo moškim? Tako kot moški so tudi one citirale Bachofenovo prazgodovinsko teorijo matere boginje, vendar pa so poudarjale njegovo študijo prvobitnega matriarhata in njegovo prepričanje, da je "materinsko pravo" igralo pomembno vlogo v zgodnji religiji. Trdile so, da je Bachofen pokazal, kako je bil izvorni matriarhat zamenjan s patriarhatom kasnejših obdobj (Bamberger, 1974: 264). V Bachofenovem pisanju so feministke odkrile potrditev visokega

statusa prazgodovinskih žensk, ki jih je poosebljalo božanstvo, "časčeno kot modro, hrabro, močno in pravično" (Stone, 1976a: 5). Kipce in koncept matere boginje se zagrabile kot dokaz, da je v Evropi obstajalo vrhovno žensko bitje že "davno v preteklosti ... že okrog leta 25.000 pr. n. št." (Stone, 1976b: xii).

Božanstvo in njene podobe so kot pomemben del paleolitske religije sprejeli tako raziskovalci in raziskovalke, a vsak je videl boginjo v drugačni luči. Iz moškega zornega kota je predstavljala ideal ženskosti ter simbol plodnosti in prokreacije v moško dominiranem religioznem sistemu. V glavnem še vedno niso prepričani v visok status ledenodobne ženske, vsaj v primerjavi z moškim. Ženskam je bila ta točka ključna. Pozni paleolitik je temeljno obdobje za *Homo sapiens sapiens*, zato je bilo za raziskovalke pomembno, da se napačne predstave o teh prvih družbah popravijo.

Sedemdeseta in osemdeseta leta so prinesla obilico knjig o "boginjah", ki utemeljujejo nov feministični pogled (na primer Carmody, 1981; Stone, 1976a; Sjöo in Mor, 1987; Gimbutas, 1984, 1990). Čeprav je mnogo antropoloških raziskav spolov, ki so jih opravile ženske, dobro zasnovanih in uspevajo razkrivati pristransko razmišljanje iz prejšnjih časov, pa nekateri prispevki o "boginjah" porajajo nove pristranskosti. Mnogi so izpod peres avtoric, ki niso arheologinje (ena od knjig se ukvarja s čarovništvom) (Farrar in Farrar, 1987) in ki skušajo s temi besedili in z uporabo dokazov na "pravi" način pokazati, da dejstva obstajajo in samo še čakajo na pravilno interpretacijo.

Knjige o "boginjah" pogosto zaidejo na področje mističnega – v miš-maš kozmologije, mitologije in astrologije. Avtorice zapadajo v freudovsko in jungovsko psihologijo, s pomočjo kipcev predstavljajo ženske v prazgodovini kot neke vrste super bitja, ki so jih podrejeni moški častili zaradi njihove ženskosti in sposobnosti rojevanja. Arheološki dokazi so v nekaterih primerih tako izkrivljeni, da se ob njih naježi vsak previden arheolog. Namesto da bi nov pogled prinesel nekaj razuma v naše razmišljanje o paleolitski družbi, pa tovrstno sprejemanje nedokazanih teorij, predlogov in mnenj o preteklosti prinaša enako ali še večjo mero pristranskosti.

Pomladili so celo knjigo Geneze. Poučimo se lahko, da vsebuje vse prepoznavne elemente religije starodavne boginje, ki pa se je podvrгла spremembi spola. Ta feministična literatura temelji na ideji, da se je vrhovno božanstvo, ženska, spremenilo v moškega boga s pomočjo moških, zavoljo njihovih potreb, ona pa je postala zgolj žena, spremljevalka boga.

Žal pa takšne neutemeljene informacije sprejema premnogo običajnih bralcev, ki so zavedeni v prepričanje, da gre za preverjena dejstva. Avtorji teorij o "boginji" grajajo "antropološki arheološki akademski" sistem, češ da spregleduje literaturo, ki, kot pravijo, dokazuje njihov prav. Vztrajajo, da je na delu "skoraj popolna slepota

o jasno žensko usmerjenem poznem paleolitiku ... vsak kip in slikarija, ki ju odkrijemo, kliče k nam ... ti zgodnje kamenodobni ljudje so zapustili celemu človeštvu idejne osnove ... jama kot ženska maternica; mati kot noseča zemlja; magična plodna ženska kot mati vseh živali" (Sjöo in Mor, 1987: 8, 79; Thompson, 1981: 102).

Nove feministične avtorice izkrivljajo realne arheološke dokaze v enaki meri, kot so jih prej šovinistični moški. Postavljajo zavajajoče izjave, kot na primer:

Splošno znano je, da je edina "božja podoba", ki je bila kdaj naslikana na steno, izrezljana iz kamna ali oblikovana iz gline, od poznega paleolitika do srednjega neolitika ... podoba človeške ženske (Sjöo in Mor, 1987: 7).

To sploh ni splošno znano – pravzaprav je povsem neresnično. In še ena izjava: "Zbrani arheološki dokazi izdatno potrjujejo, da so prazgodovinski ljudje častili žensko božanstvo." (Gadon, 1990: xii) Arheologija lahko le občasno predvideva takšno možnost: da je takšna boginja v ledeni dobi obstajala, je vsaj vprašljivo, nikakor pa ni utemeljeno na dejstvu.

Bachofen, ta romantični švicarski porotnik, opisan kot mistik (Lowie, 1937: 41, 51), bi bil izjemno presenečen, če bi vedel, kako so bile njegove misli o zemlji materi in materi boginji interpretirane, kako daljnosežne so postale njegove ideje, temelječe zgolj na mitologiji. Ženskost je zgolj romantično občudoval in ji nostalgичno pripisoval "brezmadežno lepoto ... nedolžnost in veliko vdanost" (Bachofen, 1967: 83). Glede na čas, v katerem je živel, ni verjetno, da bi bil resnični podpornik ženskih pravic. Nasprotno, iz njegovih spisov je razvidno, da je patriarhat razumel kot logičen in zaželen vrhunec evolucijskega družbenega vzorca. Kot poudarja Joan Bamberger, "je viktorijanski pogled žensko povzdignil do statusa boginje", vendar pa je Bachofen ženske še vedno videl kot odvisne, kot tiste, ki naj jim vladajo moški (Bamberger, 1974: 265).

Koncept nekakšnega kulta je bil splošno sprejet, čeprav obstaja drobna, a temeljna razlika med tem, kako ga vidijo moški avtorji in kako ženske avtorice. Moški so opisovali kult plodnosti in poudarjali pomen končnega produkta (otroci ali mlade živali): ženske so se bolj ukvarjale s kultom matere in z močjo ženske plodnosti (na primer Gimbutas 1984: 10). Njihova pozornost je bila usmerjena na same ženske in njihov visok družbeni status, na njihovo sposobnost nadzora nad družbeno kontinuiteto prek izvajanja čudeža rojevanja. Očitno je, da sta obe skupini sicer sprejeli isti princip o materi boginji, branili pa vsaka svojo idealizacijo človeške družbe.

Kdo ima torej prav? Kakšni dokazi obstajajo za potrditev ali zavrnitev enega ali drugega pogleda? Kar je jasno, je to, da so edini veljavni dokaz figurice same. Nadaljnje raziskave ugotavljajo, da je včasih vprašljiva že identifikacija teh predmetov kot človeških. Številne ilustracije v nekaterih delih o podobah žensk (na primer Delporte, 1979) so tako nejasne, da bi lahko predstavljale karkoli.

Mogoče gre včasih ravno za to, da vidimo tisto, kar želimo videti.

In vse figurice niso ženske. Tako v paleolitskih kot v neolitskih zbirkah so nekatere nesporno moške, nekatere verjetno moške, največji delež pa je nedoločljivega spola ali brez spola (Ucko, 1968; Hadingham, 1980: 223–4). Nekateri paleolitski ženski primerki so vitki in večina med njimi bi bila v današnji terminologiji označena za normalne. Če so bili kipci torej namenjeni upodobitvi matere boginje, so si jo mar včasih zamišljali kot vitko, celo suhico? V tem primeru bi morali opustiti predstavo o povezavi med debelostjo in rodovitnostjo. So mar obstajali tudi bog oče in hermafroditska božanstva? Identifikacija velike panevropske boginje z le nekaj figuricami, a hkratno zanikanje ostalih, torej ni verodostojna argumentacija.

Prav tako je hipotetična neolitska velika boginja. Prvi izkopavalci neolitskih kipcev so prišli naravnost iz klasične arheologije in s seboj prinesli lastne, vnaprej ustvarjene teorije o pomenu golih ženskih upodobitev. Primerjanje neolitskih in paleolitskih figuric je bilo neizbežno, kljub veliki časovni luknji, in le redki so dvomili v razlage o rodovitnosti matere boginje (Ucko, 1968: 409, 415–17). Zgodnje neolitsko najdišče Çatal Hüyük pogosto opisujejo kot center čaščenja matere boginje, čeprav dokazi, tako kot v Hacilarju (Ucko, 1968: 437–8), niso popolni. V Çatal Hüyuku so najdeni moški in ženski kipci, prav tako se zdi, kot da se pogosto pojavlja moški bog v podobi bika. Vendar je Mellaart razlagal vse izbokline na zidu kot dojke in vse kipce kot ženske, čeprav se za večino zdi, da so brez spola (Mellaart, 1967: poglavje 6). Morda je nanj vplivala prevladujoča ideja o materi boginji.

Morda bi morali takšno boginjo obravnavati zgolj kot eno od različic iz panteona moških, ženskih in brezspolnih nadnaravnih bitij in predvidevati, da je to tisto, kar kipci v resnici predstavljajo. Avtentičnost nekaterih skrajnih paleolitskih primerkov je že bila postavljena pod vprašaj (Clottes in Cerou, 1970: 436, 441), podobno pa bi morali podvomiti tako v obstoj vseevropskega kulta plodnosti kakor tudi v uporabo kipcev kot potrjevanj moške ali ženske prevlade v tej zgodnji fazi. Izjemno malo paleolitskih kipcev je, kljub nasprotnim trditvam, skrajnih oblik (Bahn in Vertut, 1988: 138) ali upodobljenih kot nosečih; genitalije so redko pokazane (Bahn in Vertut, 1988: 136); prave steatopigije skoraj ni in kipci imajo pogosto obrazne poteze. Glave, "sklonjene v uslužnosti, pokornosti in sramežljivosti" (Guthrie 1984: 67), morda koga napeljujejo na pravilno obnašanje žensk; erotične in seksualno vabeče poze pa mamijo druge (na primer Guthrie, 1984: 63–70), a vendar je vse skupaj videti kot plod domišljije – ali "pregrešnih misli" (Bahn in Vertut, 1988: 64). Tudi ime "Venera" ima svoje konotacije. Leta 1864 se je izvirno ime glasilo "Vénus impudique" (Delporte, 1979: 54–5): žal pa je postala tipološka nalepka za vse sodobne antropomorfne oblike.

Vsi prazgodovinarji seveda niso moški šovinisti ali prevrete feministke. Mnogi prepoznavajo pritiske lastne družbene določenosti

in nezavednih predsodkov. Razprave o spolih in preučevanja kipcev so mogoča tudi brez "kastrijskega strahu moških in zmagovitega amazonskega vzklikanja žensk" (Thompson, 1981: 148).

Kako bi lahko drugače razlagali obstoj kipcev? Predlagane so bile številne možnosti, ki nimajo nobene zveze z rodovitnostjo, debelostjo ali materjo boginjo. Vključujejo portrete prednikov (Abramova, 1967: 89; Piette v: Delporte, 1979: 276, 290), iniciacijske kipce (Ucko, 1968: 425), amulete za srečo (Haddingham, 1980: 225), lutke (Zamiatnine in Nougier, 1984: 281), svečenice (Delporte, 1979: 279, 290), čarovnice (Ronen, 1976: 57) ali kipce za odganjanje tujcev (Von Koenigswald, 1972: 137; Rice, 1981: 402). Mogoče so jih uporabljale ženske, da bi se obvarovale težav pri rojevanju otrok (Augusta, 1960: 34), moški kot vražne obeske ali otroci za igrače (Von Koenigswald, 1956: 187; Ucko, 1968: 422). Ali pa so bile morda le kipci za zaščito hiš, tako kot je še danes običaj ponekod v Sibiriji (Waecher, 1976: 124).

Eden izmed argumentov proti teoriji kulta človeške rodovitnosti je tudi, da paleolitskih ljudi – podobno kot drugih nabiralniško-lovskih skupnosti – morda ni zanimala visoka nataliteta (Ucko, 1968: 412), v nasprotju z agrikulturnimi družbami.

Čeprav je verjetno, da so naši paleolitski predniki verjeli v nadnaravno in da je praznoverje v njihovem vsakdanjem življenju igralo neko vlogo, pa moramo biti pazljivi pri predvidevanjih, da je njihova religija imela kakršnokoli podobnost z monoteističnimi religijami sedanjosti. Velika mater boginja ledenodobne Evrope je nejasno, hipotetično bitje. Lahko je celo čista fikcija.

Prevedla Tatjana Greif

LITERATURA

- ABRAMOVA, Z. A. (1967), *Paleolithic art in USSR*, Arctic Archaeology 4(2): 1–179.
- ARDREY, R. (1976), The Hunting Hypothesis. *Fontana/Collins*.
- ATGIER, (Dr.) (1912) *La Stéatopygie en France*. Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris, str. 7, 11.
- AUGUSTA, J. (1960), Prehistoric Man, *London: Hamlyn*.
- BACHOFEN, J. J. (1967) Myth, Religion and Mother-Right. *London: Routledge and Kegan Paul*.
- BAHN, P. G., in VERTUT, J. (1988), Images of the Ice Age. *Leicester: Windward*.
- BAMBERGER, J. (1974), *The myth of matriarchy*. V: M. Z. Rosaldo in L. Lamphere (ur.), Woman, Culture and Society, str. 263–80. *Stanford University Press*.
- BEDNARIK, R. G. (1989) *The Galgenberg figure from Krems, Austria*. Rock Art Research 6(2): 118–25.
- BERENGUER, M. (1973), Prehistoric Man and His Art. *London: Souvenir Press*.
- BOWRA, C. M. (1962), Primitive Song. *London: Weidenfeld and Nicholson*.
- CAMPBELL, J. (1967), Introduction. V: J. J. Bachofen, Myth, Religion and Mother-Right, *London: Routledge and Kegan Paul*.
- CARMODY, D. L. (1981), The Oldest God. *Nashville: Abingdon*.

- CHILDE, V. G. (1958), *The Prehistory of European Society*. Harmondsworth: Penguin.
- CLOTTES, J., in CÉROU, E. (1970), *La statuette féminine de Monpaizer (Dordogne)*. Bulletin de la Société Préhistorique Française 67. Etudes et Travaux 2: 435–44.
- DARWIN, C. (1901), *The Descent of Man*. London: John Murray.
- DELPORTE, H. (1979), *L'Image de la Femme dans L'Art Préhistorique*. Paris: Picard.
- DUHARD, J.-P. (1987) *La statuette de Monpazier représente-t-elle une parturiente?* Bulletin de la Société Préhistorique Ariège Pyrénées XLII: 155–63.
- FARRAR, J., in FARRAR, S. (1987), *The Witches' Goddess*. London: Robert Hale.
- GADON, E. W. (1990), *The Once and Future Goddess*. New York: Aquarian Press.
- GIMBUTAS, M. (1984), *The Goddesses and Gods of Old Europe*. London: Thames and Hudson.
- (1990), *The Language of the Goddess*. New York: Harper Row.
- GUILAINE, J. (1986), *Religious cults and concepts*. V: J. Huges (ur.), *World Atlas of Archaeology, Encyclopaedia Universalis*, str. 48–9.
- GUTHRIE, R. D. (1984), *Ethnological observations from Paleolithic art*. V: H. Bandi et al. (ur.), *La Contribution de la Zoologie et de l'Ethnologie à l'Interpretation de l'Art des Peuples Chasseurs Préhistoriques*. 3e Colloque de la Société Suisse des Sciences Humaines, Sigriswil. Fribourg: Editions Universitaires, str. 35–74.
- HADINGHAM, E. (1980), *Secrets of the Ice Age*. London: Heinemann.
- HAYS, H. R. (1958), *From Ape to Angel*. London: Methuen.
- JAMES, E. O. (1959), *The Cult of the Mother-Goddess*. London: Thames and Hudson.
- JULIEN, M. (1986), *Woman in the Paleolithic age*. V: J. Hughes (ur.), *World Atlas of Archaeology, Encyclopaedia Universalis*, str. 30–1.
- KURTÉN, B. (1986), *How to Deep Freeze a Mammoth*. New York: Columbia University Press.
- LAVER, J. (1948) *Homage to Venus*. London: Faber.
- LOWIE, R. H. (1937), *The History of Ethnological Theory*. New York: Rinehart.
- LUQUET, G. H. (1930), *The Art and Religion of Fossil Man*. Cit. G. R. Levy (1948), *The Gate of Horn*, str. 58. London: Faber.
- MELLAART, J. (1967), *Çatal Hüyük*. London: Thames and Hudson.
- MICHELIS, G. (1926), *De L'obésité Partielle*, str. 53. Paris.
- NOUGIER, L.-R. (1984), *Les Premiers Éveilles de l'Homme*. Lieu Commun.
- REGNAULT, F. (1912), *La représentation de l'obésité dans l'art historique*. Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris, str. 35–6.
- RICE, P. C. (1981), *Prehistoric Venuses: Symbols of motherhood or womanhood?* Journal of Anthropological Research 37(4): 402–14.
- RONEN, A. (1976), *Introducing Prehistory*. London: Cassell.
- SELTMAN, C. (1957), *Women in Antiquity*. London: Pan Books.
- SJÖO, M., in MOR, B. (1987), *The Great Cosmic Mother*. New York: Harper Row.
- STONE, M. (1976a), *The Paradise Papers*. London: Virago Press.
- (1976b), *When God was a Woman*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- THOMPSON, W. I. (1981), *The Time Falling Bodies Take to Light*. New York: St. Martin's Press.
- UCKO, P. J. (1968), *Anthropomorphic Figurines*. London: Andrew Szmidla.
- VON KOENIGSWALD, G. H. R. (1956), *Meeting Prehistoric Man*. London: Thames and Hudson.
- (1972) Cit. P. C. Rice (1981) *Prehistoric Venuses: Symbols of motherhood or womanhood?* Journal of Anthropological Research 37(4): 402–14.
- WAECHTER, J. (1976), *Man Before History*. Oxford: Phaidon Press.